

**ПРОБЛЕМА ЗАСІВУ ХЛІБНИХ ПРОСТОРІВ
В УМОВАХ ВСТАНОВЛЕННЯ
ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ (1920 р.)**

Володимир Кучер

**THE PROBLEM OF SOWING BREAD AREAS
UNDER THE CONDITIONS OF THE ESTABLISHMENT
OF THE OCCUPATION REGIME IN UKRAINE (1920)**

Volodymyr Kucher

The issue of sowing grain fields at all times and among all peoples of the world has occupied and will always occupy a decisive place and role in the life of human civilization. Without the production of agricultural products, people and domestic animals are doomed to extinction. The relevance of this study on the example of Ukraine is determined by the difficult situation in connection with the war imposed by Putin's regime on the Ukrainian people. The food security of the state and peoples living in special natural and climatic conditions is under threat. Their lives depend on imported food products, especially bread, including from Ukraine.

Ukrainians' defense of their independent existence in their own sovereign state is reminiscent of the events that took place in the history of Ukraine more than a hundred years later. Seizing power in the autocratic empire in 1917, the Russian Bolsheviks, by force of arms, established a government in Ukraine built on coercion, terror, repression, persecution, and destroyed everyone who disagreed with the imaginary «dictatorship of the proletariat», «class struggle» and other ideological and political clichés and attitudes with the aim of totalitarian transformation of the mass consciousness of the citizens of the new Soviet empire.

The author proved that under the conditions of «war communism» the Bolsheviks destroyed the established land system with their voluntary, economically ill-considered «reforms» in the agricultural sector. The liquidation of landlord and peasant productive and profitable land ownership deepened the food crisis started by the First World War. Millions of acres of agricultural land were added to the vacant lands destroyed by the war due to the inability of small-land and landless peasants, the new owners of land allotments, to produce a sufficient amount of bread, food products, and technical raw materials.

It is shown that the destruction of private land ownership had a negative impact on the production of varietal seeds of various types of agricultural crops, especially bread and fodder crops. Peasant farms, not having seed material, were forced to abandon large grain fields overgrown with weeds. In the southern region, as a result of the drought, the sown areas were not sown in 1922. Compared to 1921 decreased by an average of 60%. This had a negative impact on the production of agricultural products, the population of Ukraine was starving, mass mortality was observed.

Keywords: «war communism», new economic policy, grain fields, Bolsheviks, seeds, agrarian reform, sowing, Ukrainian peasants.

Не потребує доказовості той чинник, що найголовнішою проблемою сучасного глобалізованого світу є продовольча безпека. В даному контексті набуває реальної актуальності питання щодо вивчення історичного досвіду освоєння й засіву хлібних просторів, які з об'єктивних, а часом і суб'єктивних чинників залишалися незасіяними, заростали бур'янами, втрачали свою плодоутворюючу роль і значення. Це катастрофічно негативно впливало на виробництво хліба, продуктів харчування рослинного і тваринного походження. Населення голодувало, масово вимирало від недоїдання і голоду.

У статті на основі широкого кола джерел досліджується проблема засіву хлібних просторів у період остаточної окупації російськими військами України у 1920 р.

В даному контексті важливо зауважити, що нині внаслідок довготривалих бойових дій на українських хлібних просторах від бомбардувань ракетами, «дронами», артилерією, авіацією зазнали нищівних руйнувань міста, селища і села, промислові центри, електромережі, гідроелектростанції тощо. Поряд з цим, величезної шкоди завдано аграрному сектору економіки. Величезні хлібні простори заміновані, ґрунтовий покрив зруйновано важкою військовою технікою, траншеями, окопами, бліндажами, оборонно-інженерними спорудами. Як наслідок, фермери втратили тисячі гектарів родючих ґрунтів, значно скоротилися посіви зернових, городніх, баштанних, технічних культур. Держава недоотримує мільйони тонн збіжжя, овочів, фруктів, технічної сировини.

Оборона українським народом свого незалежного існування у власній суверенній державі викликає асоціацію з подіями, що відбувалися на українських теренах понад сто років тому. Захопивши владу в російській імперії в результаті державного перевороту в 1917 р., російські більшовики розв'язали збройну агресію проти Української незалежної держави. Лише за третім разом за допомогою переважаючої збройної сили їм вдалося встановити в Україні жорстокий окупаційний режим. Проголошена радянська держава ґрунтувалася на принципі так званої диктатури пролетаріату, яка стала основою усієї подальшої аграрної політики. Ця політика значною мірою поглибила продовольчу кризу, започатковану в роки Першої світової війни. Значні території хліборобського простору опинилися у зоні бойових дій, стали непридатними для ведення сільського господарства. Для прикладу, у 1914–1918 рр. у Волинській губернії 30% хлібних нив опинилися у зоні бойових дій, втратили своє сільськогосподарське призначення. У інших регіонах пустуючих посівних площ знаходилося дещо менших розмірів. Разом з тим, цілком доведеним є чинник руйнацій сільськогосподарського виробництва в результаті проведення більшовиками сумнівних, непрорахованих економічно, так званих реформ в аграрній галузі. Величезні хлібні простори пустували в наслідок насильницької, примусової ліквідації поміщицьких економій. За ними наступила черга продуктивних, рентабельних селянських господарств, за ідеологічно-політичним визначенням «куркульських». Як перші, так і другі продукували основну масу хлібофуражних, м'ясо-молочних, овочевих, фруктових продуктів харчування і сировини. Згідно декрету «Про землю», що був виданий на другий день революції, землю передали безземельним і малоземельним селянам, які за задумом більшовицьких очільників, повинні були стати основними продуцентами хліба, продуктів рослинництва і тваринництва. Цей крок більшовицького «вождя» В. Леніна та його найближчого оточення виявився справжньою авантюрою. Вказані вище селянські прошарки були неспроможні включитися у сільськогосподарське виробництво, оскільки вони не володіли насінням, реманентом, технікою, робочою силою, живим робочим тяглом. Ці селяни масово здавали свої земельні наділи в оренду або продавали, не бажаючи працювати в полі з метою надбання матеріальних благ, що їх давали родючі українські чорноземи.

Згідно більшовицьких ідеологічних постулатів саме безземельні, малоземельні селяни, наймити, сільський пролетаріат повинні були стати провідною силою у боротьбі за утвердження радянського терористичного режиму. Оскільки основним рушієм соціально-економічного розвитку в селі проголошувалася класова боротьба, більшовики поділили селянство на три групи: бідноту, середнє й заможне селянство («куркулі»), Перші два прошарки повинні були розгорнути рішучу, жорстоку боротьбу проти «куркульства». Як винагороду за знищення «куркулів» – заможних селян, більшовики дозволили їм відраховувати на свою користь 10–25% майна, хліба, продуктів рослинництва і тваринництва. Фактично зусилля багатомільйонної маси сільського населення, об'єднаного спочатку в комітетах бідноти, а згодом у комітетах незаможних селян, були спрямовані на знищення поміщицького землеволодіння, а паралельно й господарств заможних селян, які після поміщиків залишилися єдиними виробниками сільськогосподарської продукції. Останні змушені були переходити до натурального укладу, залишали незасіяними величезні хлібні простори знаючи, що держава реквізує надлишки, або й усі запаси хліба, продуктів харчування. Вони були позбавлені можливості вільно розпоряджатися плодами своєї тяжкої праці, реалізувати надлишки сільськогосподарської продукції, щоб отримані кошти вкласти у розвиток господарства, забезпечити свою родину товарами щоденного вжитку, придбати посівний матеріал, реманент, техніку, корову, коня, воза без чого господарство приходило до занепаду.

Здавна відомо, що засів хлібних нив, а отже й отримання сільськогосподарських продуктів харчування залежало від якісного, сортового насіння зернових, городніх, баштанних, техніч-

них культур. У досліджуваний період склалася абсурдна ситуація, коли продовольче забезпечення російського населення здійснювалося за рахунок українського селянства. В Україну, за рішеннями російського більшовицького провідника В. Леніна, прибули робітничі продовольчі загони, які конфісковували у селян хліб, продовольство, й що важливо, посівний матеріал, який в основному перероблявся на хлібопродукти для російського населення. Були вивезені мільйони пудів насіння, що катастрофічно вплинуло на засів українських хлібних просторів. Продовольча криза загострилася у зв'язку з несприятливими погодно-кліматичними умовами, внаслідок яких хлібні ниви України зазнавали величезних втрат, знизилися обсяги врожаю усіх видів культур, особливо хліба.

Перед селянами постала майже невіршувана проблема придбання посівного матеріалу й засіву хлібних просторів, що заростали бур'янами. В даному контексті важливо зауважити, що на 1920 р. за даними перепису, основна частина українських земель входила до складу радянської України, площа якої складала 452 тис. км², тобто 75,1% сучасної території України. Населення становило 25,5 млн осіб, з яких 20,9 млн мешкало в сільській місцевості, а 4,5 млн – у містах.

В результаті більшовицької аграрної реформи, основу якої складала примусова продовольча розкладка, селянське господарство було майже повністю зруйноване. Його товарність знизилась до такого рівня, що задовольнити потреби населення в продуктах харчування стало неможливо. На відбудову і розвиток селянського господарства негативно вплинуло втручання держави у господарську діяльність сільських хазяїв. Їм директивами, постановами владні органи диктували які культури вирощувати, коли сіяти, збирати урожай, яких тварин розводити тощо (Якименко 2003, с. 33–36).

В процесі дослідження вдалося з'ясувати, що окремі аспекти проблеми стосовно насіннєвого матеріалу висвітлено у працях працівників науково-дослідних установ М. М. Кулешова, В. А. Онуфрієва, О. А. Янати. В радянській та й вітчизняній історіографії питання засіву хлібних просторів у досліджуваний період не знайшло висвітлення. Дана публікація становить особистий внесок автора, вона є продовженням статті видрукованої раніше в даному виданні (Кучер 2024, с. 119–132).

Варто нагадати, що після розгрому денікінської армії й остаточним захопленням України, радянська влада продовжила широкомасштабне знищення поміщицького й продуктивного землеволодіння селян. Це негативно вплинуло на продукування сортового насіння різних сільськогосподарських культур, особливо хлібофуражних. Сподівання більшовицьких очільників на малоземельних і безземельних селян щодо виробництва сільськогосподарської продукції, в тому числі й насіннєвого матеріалу, не справилися. Держава фактично сприяла поглибленню продовольчої кризи, покладаючи надії на продовольчу розкладку, що важким тягарем лягла на рентабельні селянські господарства. Владою було декларовано, що продрозкладка стосується тільки надлишків селянських хлібних запасів. Насправді, вона охоплювала практично усі види сільськогосподарської продукції. В основі продрозкладки лежали державні потреби щодо забезпечення окупаційної армії, російських міст, промислових центрів. Потрібний обсяг сільгосппродукції розкладався на губернії, повіти, волості, села й селянські двори.

Українське село підпадало під повний контроль радянської влади. Для виконання продрозкладки держава в широких масштабах застосовувала позаекономічний примус. Українські села заповнили сформовані переважно в Росії робітничі загони, військові підрозділи окупаційної червоної армії. Вони застосовували жорстокість і свавілля щодо українських селян під час реквізиції хліба, продуктів харчування, насіннєвого матеріалу.

З метою привнесення в українське селянське середовище «класової свідомості», з Росії прибули тисячі пропагандистів, партійних функціонерів, які призначалися на різні посади, маючи завданням повернути селянство до нової влади. Однак вони були для селян чужими, не допомагали вирішувати реальні проблеми села, навпаки їхня діяльність, пропаганда чужих селянам ідей, лише заважали вирішувати насправді важливі господарські проблеми.

Хаос в українське село внесли комітети незаможних селян (комнезами) утворені законом виданим владою 9 травня 1920 р. Отримавши вказівки будь-якими методами, способами, засобами відібрати у селян хліб, продукти харчування, комнезами встановили власні, довільні розміри продрозкладки. Вони досить часто конфісковували увесь урожай, посівний матеріал, отримували як заохочення від 10 до 25% від заготовленого збіжжя, продовольства. Згідно закону комнезами мали негайно розподілити поміщицьку і «куркульську» землю між безземельними і малоземельними селянами, провести в життя закон про хлібну розкладку, а головне, сприяти утвердженню радянської влади. На комітети незаможних селян покладалося завдан-

ня щодо сприяння у реквізиційній діяльності російським робітничим та військовим загонам виконувати продовольчу розкладку в українському селі. Вважалося, що комнезамівці добре поінформовані у яких селян збереглися запаси збіжжя, продовольства, посівного матеріалу для прогонування родини, худоби, засіву посівних площ (Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу 1920, с. 30–31).

Застосування примусових, збройних методів і засобів проти селян призвело до того, що вони остаточно втратили стимул до виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема хліба, головного продукту харчування. Продовольча розкладка, як складова економічної політики, мала сприяти, за задумом більшовицьких очільників, примусовому насильницькому переходу до комуністичного, позаринкового способу виробництва й розподілу продукції. Цьому мала сприяти заборона ринкових відносин, а це означало, що селяни не мали права вільно збувати надлишки сільськогосподарської продукції, кошти за яку вони мали б направляти на розширення господарства.

В той же час, місто не могло надати селу за продукти селянської праці нічого, крім знецінених паперових знаків. Спочатку мирна опозиція переросла у боротьбу селянства за неотриманий еквівалент у вигляді сільськогосподарської техніки, промислових, побутових товарів. Держава встановила високі ціни на ці товари, що привело до товарного голоду. В цілому селянське господарство стало не вигідним, селяни не бажали працювати на Наркомат продовольства, який примусом, зброєю забирав у них результати їхньої тяжкої праці. Сільські господарі почали засівати стільки, скільки було необхідно родині як прожитковий мінімум. Недосів набрав широкомасштабного саботажу, селяни ігнорували усі заходи держави у галузі сільськогосподарського виробництва. За даними Наркомату землеробства в 1918–1919 рр. неврожай становив 13%. Ці тринадцять відсотків виступали барометром, що свідчив про ступінь економічної руйнації українського сільського господарства. Вони свідчили й про те, наскільки селяни були мало зацікавлені в подальшому розвитку сільськогосподарського виробництва, замкнуте в собі, воно поступово відривалося від усього господарського комплексу, перетворювалося на дрібне натуральне господарство (Отчет Народного Комиссариата земледелия Украины за 1920 год 1921, с. 4).

Варто зауважити, що в 1920 р. на гірше змінилася і структура селянських посівів. Передусім, різко скоротилася частка ринкових культур: пшениці, жита, ячменю, цукрових буряків, тютюну, хмелю. У посівну кампанію 1920 р. погіршилося забезпечення селянських господарств плугами, культиваторами, залізними боронами та ін. Річну потребу у цих засобах виробництва було задоволено лише на 3,5%. Значно зменшилась забезпеченість господарств живою тягловою силою, не вистачало коней, волів, селяни почали використовувати корів. Усі ці чинники негативно вплинули на врожайність. Як наслідок, загострилася продовольча криза, посилився голод, недоїдало, голодувало не лише українське міське населення, а й селяни, у яких московський уряд примусовим, збройним чином реквізував хліб, насіннєвий матеріал, продовольство й вивозив до російських міст, годував не лише окупаційну червону армію, а також і війська, які придушували національно-визвольну боротьбу народів, які повстали проти нав'язуваного їм більшовицько-радянського тоталітарного режиму правління.

Продовольча криза вимагала пошуку оптимальних, результативних шляхів її подолання. Всеукраїнський революційний комітет вживав заходів щодо розширення посівних площ, в першу чергу засіву пустуючих поміщицьких земель і земельних наділів селянських господарств. 23 січня 1920 р. було видано постанову для всіх губернських земельних відділів «Про застосування заходів для обмінення незасіяних земель». В цьому документі наголошувалося, що з метою налагодження термінової, планомірної роботи земельних відділів щодо засіву посівних площ, уряд УСРР пропонував негайно організувати у складі земвідділів продовольчі комітети і комітети посівної площі. До їх складу мали входити працівники губернських ревкомів і продовольчих комітетів. Земельним відділам, від губернських до волосних, належало терміново провести облік усіх незасіяних земель озиминою, а також тих площ, що мають бути засіяні яровими культурами. З'ясувати кількість усього посівного матеріалу, що зберігається у коморах радянських господарств, кооперативах, а також усіх сільськогосподарських машин, реманенту, живої тяглової сили. Необхідно підрахувати потрібну кількість насіння для засіву пустуючих земельних площ. Терміново використати усі технічні сили губерній для організації ремонтних майстерень, поладження сільськогосподарської техніки і реманенту.

На губзевідділи постановою покладалося завдання негайно відрядити до регіонів спеціалістів і політичних працівників для заготівлі посівного матеріалу спільно з працівниками губернських продовольчих комітетів. Вони повинні виявити і взяти на особливий облік посівний селекційний матеріал, що вже був облікований губернськими продовольчими комітетами.

Губземвідділи мали залучити до заготівельної операції кооперативи на договірних, комісійних умовах. Кооперативним спілкам дозволялося видавати кредити в рахунок належних їм комісійних, розмір яких встановлювався насінневим комітетом.

Постанова зобов'язувала губземвідділи увесь посівний матеріал перевезти до комор, взяти їх під охорону. Він мав розподілятися виключно за нарядами губземвідділів. До заготівлі насіннєвого матеріалу необхідно широко залучати повітові земельні органи, недопускаючи самостійної заготівлі. Уряд наголошував, що організація засіву посівних площ вважається першочерговим завданням, необхідно докласти максимум зусиль для проведення весняної посівної кампанії. Жодна п'ядь землі не повинна залишитися незасіяною, про хід і результати заготівлі насіннєвого матеріалу необхідно повідомляти урядові органи влади (Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу 1920, с. 57–58).

З метою відбудови і розвитку сільського господарства Всеукраїнський революційний комітет 28 лютого 1920 р. видав положення «Про земельні відділи губернських, повітових і волосних виконавчих комітетів». На думку авторів положення, на земельні відділи мали покладатися завдання щодо упорядкування земельних відносин в контексті організації соціалістичного сільського господарства. В документі прописано порядок організації земельних відділів усіх рівнів, їх структура, обов'язки, права, регламентовано діяльність. Їм підпорядковувались підвідділи і відділення, які мали керувати діяльністю окремих галузей сільськогосподарського виробництва. Важливе місце в структурі губернського земельного відділу займало відділення з організації посівної площі. В коло обов'язків працівників даного відділення належало: облік посівної площі; облік посівного матеріалу в губернії та з'ясування нестачі насіння для повного засіву посівних площ; заготівля, перевезення й охорона, особливо селекційного посівного матеріалу; розподіл насіння й видача за необхідності насінневих позичок; розвиток насінництва й розробка плану організації насінневих господарств в губернії; облік урожаю насіннєвого матеріалу, контроль за розподілом насіння іншими організаціями. Відділення посівної площі мало також займатися обліком сільськогосподарських машин і засобів виробництва, їх розподілом між господарствами; організацією ремонтних майстерень, кузень і прокатних пунктів, забезпеченням їх необхідними матеріалами, контролем за роботою. Усією діяльністю мав керувати адмінперсонал: завідуючий, спеціаліст – насіннезнавець, спеціаліст-машиніст, спеціаліст по ремонту сільськогосподарських машин, інструктори і канцелярські службовці (Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу 1920, с. 20).

Заготівля в українських селян хліба, продовольства, зокрема посівного матеріалу й вивезення його до Росії поставили під загрозу зрив посівної кампанії в Україні. Однак партійні й радянські очільники беззаперечно виконували розпорядження московських партійних і радянських керівників. В лютому 1920 р. згідно вказівок ЦК РКП(б) на Україну було накладено наряд щодо вивезення до Росії 1 900 тис. пудів насіння. Раднарком УСРР розклав виконання цього завдання на Подільську, Волинську і Чернігівську губернії. Однак заготувати й транспортувати таку кількість посівного матеріалу виявилось не просто, виконання завдання московського центру затягувалося. Секретар ЦК КП(б) України Д. З. Мануїльський у службовій записці до Москви повідомляв, що завдання невиконане через снігові заметілі та відсутність достатньої кількості порожняку. Він просив В. Леніна повернути в Україну вивезені до Росії 1,5 тис. вагонів першої категорії. Недивлячись на вжиті заходи щодо термінового ремонту вагонів 2-ї і 3-ї категорії, останній затягувався. Заготівля й транспортування насіннєвого матеріалу до Росії знаходилося під загрозою зриву, наголошував Д. З. Мануїльський (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7514, арк. 3–4).

Тоді ж Д. З. Мануїльський викликав до телефону на розмову партійних і радянських очільників Чернігівської губернії. Цитата: «За дорученням Ц.К. повідомляю: ми повинні до 1 березня 1920 року вивезти до Росії 1 млн. 900 тис. пудів посівного матеріалу. Ваша губернія є однією з тих, з яких вивозиться насіння до Росії. А між тим, хід продовольчої кампанії й вивезення хліба, насіння до Росії здійснюється надзвичайно слабо. Пропоную Вам на основі наказу тов. Леніна підняти увесь радянський і партійний апарат для виконання покладеної на нас роботи, яка є питанням життя і смерті для російської республіки. ЦК РКП(б) зробив нас відповідальним за виконання завдання. Пропоную зробити Вас відповідальними за виконання губернію завдань».

У відповідь заступник голови губернського виконавчого комітету повідомляв, що партійний і радянський апарат вже мобілізований, в тому числі голова губвиконкому й секретар губпарткомітету. Темпи продовольчої роботи ослаблені внаслідок відсутності роботи в грудні й січні через незадовільні погодні умови. Передбачається, що в найближчі дні мобілізований апарат дасть необхідні результати. Просимо натиснути на залізничників для подачі порожняку.

Д. З. Мануїльський пообіцяв подбати щодо забезпечення залізничними вагонами, вимагав надсилати щотридобу інформацію до ЦК КП(б) У про відправку до Росії посівного матеріалу й продовольства (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7514, арк. 3–4).

Подібні натискні, примусові методи керівництва застосовувалися кремлівськими, а на місцях республіканськими партійними й урядовими очільниками до керівників губерній, повітів, волостей, аж до кожного окремого українського селянина, з метою насильницьких реквізицій хліба, насіння, продуктів харчування для Росії. На примусових, збройних засадах була побудована уся владна вертикаль новітньої радянської імперії. Важливо зауважити, що продовж 1917–1920 рр., та й пізніше, Україна бачилася кремлем щонайбільше у вигляді автономії, тобто позбавленої державності адміністративною одиницею у складі РСФРР. Це було вигідно московським владним очільникам для цілковитого підпорядкування й максимального використання української економіки, людських, матеріальних ресурсів.

З метою впорядкування питання, щодо виробництва насіннєвого матеріалу 25 травня 1920 р. відбулася нарада за участі представників Наркомзему і Наркомпроду. За результатами наради була оприлюднена «Інструкція про організацію полів для розмноження чистосортного насіння». На губернські посівні організації покладалося зобов'язання спільно з представниками дослідних станцій визначити покращені сорти культур для своїх губерній. Губернські посівні організації повинні були замовити спеціалістам дослідним шляхом вивести насіння визначених сортів на полях дослідних станцій. Потрібно було також у селянських господарствах шляхом обстеження виявити насіння сортових культур й розмножити для потреб губерній. Інформацію про виведення чистосортного насіння необхідно завчасно надавати продовольчим органам з тим, щоб останні не використовували насіння для хлібопродуктів, запровадити практику обміну сортового насіння на звичайне зерно у селянських і колективних господарствах (Сборник декретов, інструкцій, положень, циркулярів по земельному вопросу 1920, с. 60).

На думку владних очільників, до засіву пустуючої посівної площі варто залучити українську молодь об'єднану в комуністичній молодіжній організації. Народний комісар внутрішніх справ УСРР В. Антонов підписав циркуляр 13 травня 1920 р. «Про обсіменіння усіх пустуючих ділянок і про залучення до цього КСРМ (Комуністичний союз робітничої молоді)». Нарком пропонував усім керівникам комунгоспів надати особливої уваги обсіменінню усіх пустуючих земельних ділянок, що знаходяться у їхньому веденні. З цією метою широко залучити членів комуністичного союзу робітничої молоді, як ударну робочу й ініціативну силу; утворити спеціальні комісії з обсіменіння, виділити їм пустуючі ділянки, реманент, насіння, кошти та спеціалістів для керівництва роботами; вказати комісіям якими зерновими й овочевими культурами засівати виділені ділянки відповідно до особливостей ґрунтів (Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України 1920, с. 48).

З метою централізованої організації засіву пустуючих земель Раднарком УСРР 14 червня 1920 р. видав постанову «Про заснування Українського комітету посівної площі». Постановою передбачалося посилення заходів щодо організації посівної площі й керівництво усіма заходами з даного питання. Комітет складався з п'яти осіб: голови, він же нарком землеробства, представників від Наркомзему, Промбюро, Наркомпроду і Південного бюро профспілок.

Згідно постанови, до обов'язків комітету посівної площі належали питання щодо обліку безгосподарних, пустуючих площ та складання плану використання земель державного фонду. Комітет мав з'ясувати потреби аграріїв в насіннєвому матеріалі, вести облік наявних запасів насіння, заготівлю насіння кормових, городніх і масляних культур, займатися розподілом знарядь виробництва та живої робочої сили. До обов'язків комітету належала організація допоміжних технічних підприємств (ремонтні майстерні, прокатні пункти, кузні, тракторні загони), контролювати виконання ними замовлень – вчасний ремонт сільськогосподарської техніки, забезпечення фінансами установ і організацій, які займалися засівом посівних площ.

Утворювалися також повітові й волостні посівні комітети. У селах посівками організовувалися у складі уповноваженого від волості, представника комітету незаможних селян і голови сільської земельної комісії. Вся поточна організаційна робота посівних комітетів лягла на плечі технічного апарату земельних відділів – від Наркомзему до волості. Урожай насіння зібраний на землях Державного земельного фонду мав поступати в розпорядження Наркомату продовольства (Сборник декретов, інструкцій, положень, циркулярів по земельному вопросу 1920, с. 52–53).

Важливого значення щодо виробництва, заготівлі насіннєвого матеріалу комітет посівної площі надавав залученню кооперативних організацій. В окремій інструкції виданій 14 червня 1920 р. розглядалося питання щодо врегулювання виробничих взаємовідносини між коміте-

том посівної площі, кооперативами й іншими організаціями щодо вирощування, заготівлі насіннєвого матеріалу. Наголошувалося, що губернські комітети посівної площі мають об'єднати кооперативні й інші організації, узгоджувати їхню діяльність, наглядати за тим, щоб заготівля насіння здійснювалася лише уповноваженими і представниками земельних органів губерній. Спеціальним комісіям з представників губернського земельного відділу, губернського продовольчого комітету, кооперативу надавалося право встановлювати ціни на посівний матеріал, розробляти детальні вказівки щодо заготівлі насіння на місцях, звітувати про свою діяльність перед центральним комітетом посівної площі (Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу, 1920, с. 53–55).

Шостого липня 1920 р. голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський підписав постанову «Про термінову необхідність утворення посівного фонду для потребуючих селян». Уряд змушений був визнати, що накладена на селян продовольча розкладка на зернові хліба дала всього близько 10% збіжжя від запланованого. Майже повсюдний неврожай озимих хлібів поставив перед урядом питання щодо утворення посівного фонду для селянських господарств, а також продовольчого фонду для потреб армії, робітників і незаможних селян. З цією метою термін виконання розкладки з урожаю 1920 р. продовжувався до 18 серпня 1920 р. Все українське селянство мало бути попереджене щодо повного виконання розкладки до початку посіву озимих. Проти волостей, які не виконують розкладку до цього часу, будуть застосовані каральні заходи. Наркомат продовольства дав розпорядження під особисту відповідальність голів губернських і повітових продовольчих органів залишити згідно закону про розкладку у Катеринославській, Миколаївській, Одеській і Полтавській губерніях 10%, збіжжя у Київській, Подільській губерніях – 25%. Ці резерви зерна мали бути надані селянам для засіву озимого клину 1920 року (Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу 1920, с. 48).

Однак для повного освоєння пустуючих хлібних просторів посівного матеріалу, виділеного Наркоматом продовольства не вистачало, частина ланів залишалася незасіяною. Крім того, непомірно накладена продовольча розкладка на селян, яку примусом, погрозами, застосуванням зброї стягували із сільських хазяїв, змушувала останніх саботувати посів власних земельних наділів. Вони не бажали даремно викладати свої трудові зусилля, знаючи, що держава в кінцевому рахунку, забере у них вирощений хліб, продукти рослинництва і тваринництва. Досить значна частка посівних площ залишалася незасіяною.

Держава вирішила боротися з цим масовим явищем у своєрідний спосіб. 14 липня 1920 р. уряд УСРР видав постанову «Про зарахування незасіяних земель у державний фонд». Усі незасіяні в поточному році землі, що знаходилися у окремих осіб, зараховувалися у державний фонд і призначалися для розподілу виключно незаможним селянам. Наркомат землеробства мав забезпечити останніх реманентом для обробітки отриманих наділів, здійснювати контроль за виконання даної постанови (Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу 1920, с. 48).

Прагнення уряду вплинути на продуктивні господарства відібранням земельних наділів, закликами щодо їх розподілу серед незаможного селянства, все ж не могли кардинальним чином вплинути на вирощування достатньої кількості продуктів сільськогосподарського виробництва. Передача малоземельним і безземельним селянам конфіскованих у поміщиків та продуктивних господарствах посівних площ, також не вирішувала питання засіву пустуючих земель. За свідченням архівних, опублікованих джерел незаможні селяни були нездатні включитися негайно у сільськогосподарський процес. Вони не володіли необхідним реманентом, тягловою силою, плугами, боронами, сівалками, не мали достатніх агрономічних знань. Певна частина незаможних селян прагнула завести власне господарство, долала перешкоди, обзаводилася реманентом, технікою, посівним матеріалом. Поряд з цим, поширеним явищем було здавання селянами своїх наділів в оренду, продаж бажаним господарям придбати додаткові земельні площі.

У липні 1920 р. голова садово-городнього підвідділу Наркомзему Г. М. Клунний видав розпорядження щодо «Організації центру управління насіннєвою справою в Україні». У документі йшлося про те, що центром управління насіннєвою справою є Всеукраїнське насіннєве бюро при садово-городньому підвідділу Наркомату землеробства УСРР. На бюро покладалося завдання: організація виробництва насіння, його розподіл, встановлення ціни, видача дозволів на перевезення у регіони.

Організація виробництва насіння мала зосереджуватися на базі радянських культурних маєтків. Вирощувати насіннєвий матеріал отримували також право дрібні виробники та кооперативні спілки, які займалися його продукуванням. За свою роботу кооперативи отримували десять відсотків із вирощеного насіння. Вивіз насіння до Росії дозволявся лише за наказом

насіннєвого бюро через російських урядових уповноважених або представників кооперативних організацій (Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу 1920, с. 55).

З метою активізації справи щодо вирощування, заготівлі, розподілу між регіонами якісного насіннєвого матеріалу, з наступним наділенням ним сільських господарів, заступник наркома землеробства Б. К. Вікторов 22 серпня 1920 р. підписав «Положення про насіннєві комітети при губернських земельних відділах». Комітет мав складатися з представників губернського земвідділу, губернського продкому й кооперативних організацій. Згідно положення, увесь селекційний і покращений насіннєвий матеріал хлібних культур, якість якого була засвідчена уповноваженими насіннєвого комітету, заборонялося використовувати на продовольство, він цілком поступав у розпорядження губернських земельних відділів. Цей насіннєвий матеріал мав розподілятися між радянськими господарствами, дослідними станціями, дослідними полями й насіннєвими організаціями. Представникам губземвідділів спільно з представниками продовольчих органів надавалося право виявлення в селянських, колективних господарствах якісного насіння придатного для посіву. Відібрані партії насіння за вказівками губземвідділів повинні були направлятися у регіони, що потребували посівного матеріалу.

В положенні Наркомзему також йшлося про те, що придбання насіння овочевих, баштанових, технічних культур у межах України у приватних осіб і кооперативах мало здійснюватися представниками насіннєвих комітетів. Розподіл заготовленого насіннєвого матеріалу проводився згідно планів затверджених губернськими земельними відділами (Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу 1920, с. 57).

У розпал посівної озимих хлібів 1920 р. каральні, земельні органи надсилали до урядових структур повідомлення про протестні настрої сільських хазяїв, відмову засівати наділи, виконувати продовольчу розкладку. Це було викликано посиленням ревізійної політики влади, яка активізувала заготівлю хліба, продовольства, сировини з нового урожаю.

Намагаючись певним чином вплинути на настрої селянства, убезпечитись від масового незасіву посівних площ, голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський і нарком продовольства М. К. Владіміров 10 серпня 1920 р. підписали директиву «Про засів озимих площ». У преамбулі документу влада, як завжди, звинуватила у незасіві злісних, злочинних куркульських елементів, які мовляв пояснюють свої дії відсутністю посівного матеріалу. Наголошувалось, що незасів посівних площ становить величезну небезпеку для сільського господарства України, розвиток якого складав основну турботу робітничо-селянської влади. З огляду на ці чинники Раднарком УСРР постановив: оголосити обов'язковим засів повністю усіх посівних площ, в першу чергу озимими хлібами, що є бойовим завданням усіх органів влади, особливо волосних і сільських; у осіб, незасіявших озимого клину незалежно від причин, земля повинна відбиратися, волосні виконками зобов'язувалися засіяти поля громадським шляхом. Місцеві органи влади мали також засіяти лани сімей червоноармійців силами усієї громади. За директивою, волвиконками і сільські ради були зобов'язані взяти на облік озимий клин, визначити кількість насіння із запасів, що залишилися у селян після виконання продрозкладки. У випадку нестачі посівного матеріалу, організувати примусовий обмолот нового урожаю, заборонити використовувати зерно на особисте харчування доки не будуть засіяні усі посівні площі. Селянам, які витратили насіння на інші потреби, загрожувала конфіскація майна і покарання примусовими роботами. Наданий у позичку селянам посівний матеріал не зараховувався в рахунок виконання продовольчої розкладки, його повернення державі повинно було проводитися із резервів, що залишилися у сільських хазяїв як запас для прохарчування і обмінення посівних площ. Продовольчі органи мали залучити комітети незаможних селян для контролю за виконанням усіх операцій волосними виконками і сільськими радами. Загальне керівництво посівною кампанією лягало на комітети посівної площі. Останні повинні були не пізніше 15 жовтня 1920 р. звітувати про виконання наказів уряду, вказавши розміри посівної площі по губерніях і повітах (Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины 1920, с. 657–658).

У розвиток коментованої директиви 22 серпня 1920 р. за підписами заступника наркома землеробства Б. К. Вікторова і голови Всеукраїнського насіннєвого бюро Г. М. Клунного була видана «Інструкція завідувачам земельних відділів про організацію насіннєвих бюро». Земвідділи були зобов'язані не пізніше, як за тиждень повідомити Всеукраїнському насіннєвому бюро склад губернських і повітових бюро у складі голови і двох спеціалістів. Повітові насіннєві бюро повинні були зібрати дані про земельні площі зайняті під посівами в 1920 р. та про плани засіву на 1921 р. Від них вимагалось також зібрати інформацію про запита і реалізацію насіннєвого матеріалу, врахувати виробництво насіння за назвами і сортами та з'ясувати, яким насінням

губернії й повіти були забезпечені і яке насіння потрібно продукувати (Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу 1920, с. 56).

Безумовно, що видані владними органами УСРР директиви, розпорядження, рішення щодо виробництва, заготівлі й розподілу насіннєвого матеріалу серед селянських господарств не могли водночас вирішити питання щодо підвищення врожайності, отримання достатньої кількості продовольства, особливо хліба.

У даній праці вище йшлося про те, що селяни чинили опір пограбуванню збіжжя, посівного матеріалу, продовольства. Для подолання селянського супротиву влада вдалася до випробуваного методу, боротися із селянами руками самих селян. 9 травня 1920 р. уряд видав «Закон про комітети незаможних селян» (комнезами), на які покладалося завдання щодо сприяння утвердженню радянської влади. Вони також мали розгорнути боротьбу за організацію засіву поміщицьких і селянських пустуючих земель. Про це говорилось у виданій 30 серпня 1920 р. «Інструкції про розподіл незасіяних у поточному році земель, що знаходяться у користуванні окремих осіб». Комітети незаможників повинні були з'ясувати розміри посівних площ, місце розташування, причини незасіву їх селянами шляхом ретельного обстеження кожної волості. Спільно з волосними виконавчими комітетами вони мали скласти списки селян, яким надавалася земля у користування. У колишніх користувачів незасіяних посівних площ комнезами повинні були відбирати живу тяглову силу, реманент й розподіляти між членами своїх організацій, що отримали земельні наділи (Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу 1920, с. 48–49).

Відомо, що впродовж 1920 р. та й початку 1921 р. вплив радянської влади в українському селі був мінімальним внаслідок масових селянських повстань. Більшовицький режим контролював лише великі міста й промислові центри. В переважній більшості сільських населених пунктах ніяких офіційних органів влади не існувало. З метою виконання накладеної на селян продовольчої розкладки владою організовувалися так звані робітничо-військові експедиції. Вони примусово реkvізували у селян збіжжя, насіння, сировину, продовольство й транспортували до Росії. В цілому посилилася владна політика «воєнного комунізму», що супроводжувалася агресивною, грабіжницькою діяльністю продовольчих органів, революційних комітетів, надзвичайних (чекістських) збройних загонів. Вагома роль щодо виконання продрозкладки покладалася на Українську трудову армію, що була утворена 10 лютого 1920 р. за рішенням уряду РСФРР. Українські партійні й урядові владні органи сприйняли як належне це рішення. Раду Української трудової армії очолив уповноважений російського уряду Й. Сталін. Завдання трудової армії полягало в мобілізації промислових, сировинних, людських ресурсів в Україні, а головне продовольчих запасів для Росії. Голова російського Раднаркому В. Ленін 18 лютого 1920 р. у телеграмі Й. Сталіну наполягав: «Вимірювати роботу Укррадтударму щоденно кількістю підвезеного хліба, вугілля, ремонтом паровозів» (Ленін 1969, с. 427).

Усі вищеозначені установи й організації повинні були будь-що виконати накладену на українських селян продовольчу розкладку в обсязі 160 млн пудів лише збіжжя, в тому числі й посівного матеріалу, не враховуючи продуктів рослинництва і тваринництва. Зернопродукти мали вилучатися у селян у чотири терміни: до середини березня – третина завдання, до кінця квітня – чверть, до середини червня – ще третина. До початку липня вимагалось виконати всю продовольчу розкладку накладену на українських селян.

Варто зауважити, що виконати продрозкладку в обсязі запланованих 160 млн пудів влада не могла навіть із застосуванням примусових, реkvізиційних, збройних методів і засобів. У селян такої кількості збіжжя не було. В 1920 р. продовольчі робітничі, військові загони, формування трудової армії заготували в Україні 71,5 млн пудів збіжжя колоскових культур. Разом із продовольчим збіжжям «заготівельники» вигрібали у селян посівний матеріал, що негативно вплинуло на посівну кампанію 1920 р. Негативним результатом було також зниження урожайності основних хлібних культур. Якщо в 1913 р. врожайність зернових складала 48 пудів з десятини то в 1920 р. лише 30. В цілому валовий збір зернових склав у 1920 р. дещо більше 514 млн пудів проти 1335 млн пудів урожаю 1913 року (Альтерман 1923, с. 111–115).

На наш погляд, про ситуацію, що склалася в сільському господарстві в кінці 1920 р. свідчать матеріали V конференції КП(б)У, що відбулась 17–22 листопада 1920 р. в Харкові. Після обговорення становища в сільському господарстві та в цілому в українському селі, учасники конференції під впливом керівних очільників більшовицької партії ухвалили резолюцію «Бандитизм і боротьба з ним». За традицією більшовицької ідеологічної пропаганди, нав'язуваної московським більшовицьким центром, під термін «бандитизм» підганявся селянський повстанський рух, що охопив майже всю територію України. Селянство повстало протестуючи проти

грабіжницької продовольчої розкладки, утисків з боку робітничих і військових загонів, які відби-
рали у селян не лише хліб, продовольство, а й побутові речі, одяг, взуття тощо. У згадуваній ре-
зольюції більшовицьке керівництво все ж змушене було визнати, що бандитизм був повстанням
політично єдиного села проти робітничого і комуністичного міста (Комуністична партія України
в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1976, с. 71).

Селяни небажаючи даремно працювати на державу, яка силою зброї забирала урожай ви-
рощений тяжкою працею, саботували засів власних посівних площ, обмежуючись потребами
для прохарчування родини та годівлі худоби. Голова Раднаркому УСРР Х. Г. Раковський у
своєму виступі на конференції змушений був визнати, що величезна небезпека, яка нам за-
грожує в даний момент – небезпека недосіву. Це прихований саботаж з боку куркульства, яке
після того, як переконалося, що ми у нього будемо забирати надлишки, вирішило перейти на
інші позиції. Раніше воно приховувало хліб, а тепер вирішило зовсім його несіяти (Кульчицький
1994, с. 123).

Безумовно, Х. Раковський не бажав визнати, що радянській владі протистояло все укра-
їнське селянство. «Куркулі» – продуктивні, рентабельні господарі були майже всі ліквідовані
в 1920 р. Зокрема ЦК КП(б)У рекомендував учасникам першого з'їзду комітетів незаможних
селян (жовтень 1920 р.) ліквідувати рештки господарств заможних селян – «куркулів» вважа-
ючи їх поміщицькими. Їхнє майно конфіскували, а їх самих, як і поміщиків вигнати із села. За
даними статистики на 1917 р. в Україні існувало близько 325 тис. господарств заможних селян
– «куркулів» або 8,2% від усіх селянських господарств. За свідченням дослідників в результаті
більшовицького перевороту і захоплення ними влади, внаслідок «розкуркулення», із так зва-
них дореволюційних куркулів мало хто зберіг у повній мірі своє господарство. У них було вилу-
чено всю, понад установлену норму землю, реманент, заборонено наймати сторонню робочу
силу (Лазуренко 2005, с. 27).

Отже, навряд чи цей прошарок сільського населення, який виробляв досить вагому част-
ку хліба, продуктів харчування рослинницької і тваринницької галузей, міг становити реальну
загрозу радянському режиму. Однак більшовицькі очільники не знаходячи виходу із складного
кризового продовольчого становища, продовжували вбачати в заможних селянах – «куркулях»
головного ворога радянської влади. В резолюції ухваленій делегатами вище згадуваної п'я-
тої партійної конференції, більшовицьке керівництво України характеризувало усе селянство
як клас економічно ворожий пролетаріату. Влада вважала, що готовність дрібних сільських
виробників боротися за справедливий еквівалент своєї праці становить небезпеку для радян-
ської влади. В цілому, аграрна революція здійснена селянами, не влаштувала більшовиць-
ку партію, яка планувала колективізувати сільськогосподарське виробництво, загнавши селян
до комун, радгоспів, артілей, тощо. Учасники конференції змушені були визнати справжню
причину незасіву пустуючих поміщицьких і селянських посівних площ. Скорочення товарного
фонду, що виступав раніше на ринку як еквівалент усієї суми сільськогосподарських продуктів,
перетворило ринкове селянське господарств в натурально-споживче і призвело до скорочення
посівної площі.

В контексті вирішення питання щодо засіву посівних площ у 1921 господарському році, в
резолюції йшлося про наступне: а) націоналізувати ті галузі сільського господарства, які мають
виключне загальнодержавне значення і усупільнення яких підвищить їх продуктивність; б)
зосередити в руках земвідділів насіннєвий фонд, призначений для обслуговування дрібного
селянського господарства незаможної частини українського селянства (Компартія України в
резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК 1976, с. 107–108).

У розвиток вищеозначених рішень Раднарком УСРР 25 листопада 1920 р. видав декрет
«Про державне регулювання насінництва». Уряд зауважив, що значення насіння як засобу від-
творення, необхідність його покращення, що безпосередньо впливає на урожайність, вимагає
централізованого державного регулювання. На Наркомат землеробства покладається обов'язок
розробити виробничий насіннєвий план, його реалізацію, а також визначити норми регу-
лювання усієї насіннєвої справи. Увесь селекційний матеріал (хлібне, городнє насіння, висад-
ки), що його Наркомат землеробства визначить як посівний матеріал, має бути використаний
для посівної. З метою контролю Наркомат землеробства повинен видати охоронні свідоцтва
від реквізицій посівного матеріалу повітовим і губернським земельним органам. Наркомзем і
Наркомпрод мали розробити спеціальну інструкцію про регулювання насінництва (Собрание
узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины 1920, с. 801–802).

Катастрофічне становище в економіці, занепад промисловості, сільського господарства при-
звели до різкого зростання невдоволення населення більшовицькою політикою, що вилилося

у робітничі страйки, військові заколоти, селянські повстання. Уряд УСРР повів рішучий наступ на рештки селянських – «куркульських», а насправді продуктивних господарств. Селянство, яке знемагало від постійних продовольчих ревізій, політичних і економічних переслідувань із застосуванням збройної сили більшовицькою владою, змушене було братися за зброю. Селянські повстання в 1920–1921 роках охопили всю Україну. Оскільки у виконанні продовольчої розкладки, сировини, посівного матеріалу й вивезені до Росії був зацікавлений московський більшовицький уряд, він вживав збройних заходів проти українських повсталих селян. Голова російського Раднаркому В. Ленін 6 грудня 1920 р. підписав директиву щодо придушення селянських повстань в Україні. Вождь більшовиків наголошував, що очищення території України від бандитизму є питанням життя і смерті для радянської України й питанням надзвичайної ваги для всієї радянської федерації та її міжнародного становища. В Україну було направлено найбільш боєздатні військові частини червоної армії. Для більшовицьких очільників було зручним оголосити виступи українських селян «куркульським бандитизмом», щоб з нечуваною жорстокістю знищити в першу чергу власників продуктивних «куркульських» господарств, які мовляв, і були організаторами повстань, саботували засів посівних площ.

Уряд УСРР, який знаходився під повним контролем кремлівського більшовицького центру прагнув виконати його вимоги щодо засіву посівних площ. 25 грудня 1920 р. Раднарком УСРР видав постанову «Про проведення посівної весняної компанії». Надаючи виключно важливого державного значення весняній посівній кампанії уряд ухвалив: 1) заснувати під головуванням керівника Раднаркому Центральну посівну комісію у складі представників від Наркомзему, Уккранаргоспу й Всеукркомпраці; 2) організувати у повітах комісії з розширення посівних площ й покращення обробітку ґрунту. Останні мали складатися із члена губернської посівної комісії, він же голова, голови повітового виконкому, завідувачів земвідділу, продкому, голови комітету праці, агронома, статиста, працівника дослідної станції. Утворювалися волосні посівні комісії з представників повітового посівкому, волвиконкому, земвідділу, комнезаму; сільські – за участі членів волосного посівкому, комнезаму й сільської земельної комісії. Останні мали проводити свою роботу через п'ятихатних і десятихатних, які відповідали за виконання завдань контрольованих ними груп селян. Земельні відділи були технічним апаратом посівкомів. Перед посівками і земельними відділами владні органи поставили завдання: розширити посівні площі до розмірів 1916 р., організувати обробітку ґрунту, засіяти поля шляхом колективної форми праці, звернути увагу на засів площ цукровим буряком і масляними культурами.

На посівні комісії також покладалися завдання щодо масового ремонту реманенту, техніки, заготівлі посівного матеріалу, організації робочої сили, вчасного перекидання військових та трудармійських частини у райони з нестачею робочої сили.

Наркомат продовольства спільно з Наркоматом землеробства повинні були до 15 січня 1921 р. розробити план розкладки насіння по губерніях, утворити недоторканий фонд посівного матеріалу. У свою чергу, губернські продовольчі ради, волосні виконкоми мали розробити плани розкладки посівного матеріалу на повіти, волості і села, керівники яких повинні були організувати розкладку насіння на селян. Реквізоване у сільських хазяїв насіння поступало до особливих волосних, повітових і губернських фондів для наступної передачі в райони, де його не вистачало для посіву. На Наркомат продовольства покладався обов'язок забезпечити посівним матеріалом радгоспи, господарства промислових підприємств.

В постанові окремо зверталася увага організацій раднаргоспу щодо забезпечення ремонту реманенту, машин, агрегатів тощо. Наркомат землеробства мав забезпечити ремонтні майстерні, кузні необхідним інструментом, матеріалами, вугіллям, обладнанням. Підприємства, що виробляли сільськогосподарську техніку, реманент виокремлювалися в ударну групу. Особлива увага надавалася виробництву механізмів, возів, коліс, упряжі, хомутів, мастил, усього того, що в першу чергу потрібно було селянським господарствам.

Всеукраїнський комітет з праці повинен був забезпечити кваліфікованою робочою силою ремонтні майстерні й усі підприємства, що обслуговували селянські господарства. Військове відомство мало надати посівним комісіям робочу силу, сформувавши червоноармійські й трудармійські загони для обробітку ґрунту, посіву й збору урожаю. Наркомат освіти зобов'язувався щодо організації курсів і сільськогосподарської пропаганди серед селян та працівників, які залучалися до проведення весняної посівної компанії 1921 року. Наркомат землеробства повинен був забезпечити посівну кампанію агрономічним супроводом в залежності від ґрунтових, природно-кліматичних і господарських умов.

З метою пробудження у селян виробничого інтересу, розвитку творчої самодіяльності влада вводила систему державного преміювання окремих господарів, сіл і волостей, які виконують

завдання посівних комісій, шляхом: а) надання переможцям засобів сільськогосподарського виробництва, що мають розподілятися комітетами незаможників; б) збільшенням норм сільськогосподарських продуктів селам і волостям за виконання продовольчої розкладки.

Уряд доручив Наркомату землеробства до 31 грудня 1920 р. розробити детальну інструкцію щодо організації і проведення місячника ремонту селянського реманенту спільно з радою народного господарства, Південним бюро професійних спілок і місцевими партійними організаціями (Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины 1920, с. 824–827).

Під кінець 1920 р. подальша безперспективність політики «воєнного-комунізму» врешті стала достатньо зрозумілою керівному складу більшовицької партії. Застосування воєнно-комуністичних, адміністративно-командних методів управління особливо згубно вплинуло на розвиток сільськогосподарського виробництва. Примусові, збройно-терористичні способи реквізиції, конфіскації збіжжя, посівного матеріалу, продовольства, сировини довели соціально-політичну напругу в українському селі до крайньої межі. В дійсності більшовицькі провідники, в першу чергу В. Ленін, Л. Троцький та їх ставленики в Україні застосували проти українських селян масовий, нищівний, жорстокий терор, розгорнули так звану класову війну з метою силою зброї встановити радянський режим. З більшовицьких документальних свідчень, виступів, промов В. Леніна, Л. Троцького, надісланих в Україну владних очільників Х. Раковського, Д. Мануїльського та інших відомо, що в сільському українському територіальному просторі вплив радянської влади був мінімальним. В переважній більшості сільських населених пунктів ніяких офіційних органів влади не існувало. Продовольча криза, породжена більшовицькою економічною політикою спонукала московські владні органи споряджати в українське село продовольчі експедиції. Вони склалися з російських озброєних робітничих загонів, військових частин, членів кооперативних, професійних спілок. Проти селян, які не бажали здавати за так звані тверді державні ціни хліб, продукти харчування, які не покривали затрат на їх виробництво, російські «заготівельники» застосовували примус, насилля, збройну силу. О. Шліхтер, призначений В. Леніним наркомом продовольчих справ в Україні, змушений був визнати, що насилля було обов'язковою умовою заготівлі хлібопродуктів, насіння, фуражу продовольства й вивезення до Росії. Продуктивність роботи російських продовольчих загонів була невисокою, тому потрібно було застосовувати примусову розкладку як основний методу заготівлі. Продовольчі органи супроводжували озброєні загони (Шлихтер 1975, с. 369).

В урядових документах, виступах, доповідях провідних більшовицьких керівників є чимало свідчень про небажання сільських хазяїв засівати земельні наділи, знаючи, що результати їхньої тяжкої праці будуть реквізовані державою. Це привело до того, що загальний обсяг посівних площ України в 1920 р. зменшився в порівнянні з 1913 р. із 20,3 млн десятин до 14,4 млн десятин, недосів посівних площ у 1920 р. становив 15%. Погіршилася структура ринкових культур: пшениці, ячменю, цукрових буряків, тютюну, хмелю. Знизилось забезпечення селянських господарств технікою, реманентом. В 1920 р. річну потребу селян у плугах, культиваторах, боронах було задоволено лише на 3,5%. Невистачало живої тяглової сили, особливо коней, їх у селянських господарствах за роки війни зменшилось на 8,2%. Неминучим супутником загального зубожіння селянського господарства було різке падіння врожаїв (Падалка, Кириленко, Вергунов 2019, с. 92).

Список джерел та літератури

- 1920, Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 10, 12–22 травня. Харків: Укрдержвидав.
- 1920, Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г. Харьков: Изд. Наркомата юстиции.
- 1920, Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины, № 14, 6–25 августа 1920 г. Харьков: Укрдержвидав.
- 1920, Южно-Русская сельскохозяйственная газета, № 1–4.
- 1921, Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. Ч. 3, 15 лютого – 8 березня. Харків: Укрдержвидав
- 1921, Отчет Народного Комиссариата земледелия Украины за 1920 год. Харьков: изд-во Наркомзема Украины.

- 1921, Узаконолення и распоряження Рабоче-Крестьянского правительства Украины, № 10, 27 мая – 7 июля 1921 г. Харьков: Укрдержвидав.
- 1922, Сільське господарство, № 1–2.
- 1923, Сборник постановлений и распоряжений Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов VI-го созыва (18 декабря 1921 г. – 10 декабря 1922 г.). Харьков: Изд. ВУЦИК.
- 1968, Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР. Т. 1. Київ: Держполітвидав УРСР.
- 1993, Голод 1921–1923 років в Україні: зб. док. і матеріалів. Київ: Наукова думка.
- АЛЬТЕРМАН, А. Я., 1923, Хлебные ресурсы Украины. Одесса: Держвидав України.
- ГУРЕВИЧ, М. Б., 1923, Голод и сельское хозяйство Украины. Харьков: Гос. тип. им. Петровского Г. И.
- ДУБОВ, В., 1922, Деятельность Губэкономсовещания. Хозяйство Полтавщины. № 4–5.
- КАЧИНСКИЙ, В., 1921, Закон 5-го Всеукраинского Съезда Советов «О прикреплении к земле». Харьков: Изд. Укрпура.
- Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Київ: Політвидав. України.
- КУЛЬЧИЦЬКИЙ, С. В., 1994, УСРР в добу «воєнного комунізму» (1917–1921 рр.). Спроби побудови концептуальних засад реальної історії. Київ: Ін-т історії України НАН України.
- КУЧЕР, В., 2024, Забезпечення українських хліборобів насінням: досвід вирішення проблеми (1919 р.). Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. Київ, Вип. 74.
- ЛАЗУРЕНКО, В. М., 2005, Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. Черкаси: Ваш дім.
- ЛЕНІН, В. І., 1969, Про Україну. Ч. II. 1917–1922. Київ: Політвидав.
- ПАДАЛКА, С. С., КИРИЛЕНКО, І. Г., ВЕРГУНОВ, В. А., 2019, Аграрна історія України: у трьох частинах. Частина II. Радянська доба. Київ: Аграрна наука.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 20, спр. 7514.
- ШЛИХТЕР, А. Г., 1975, Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы Советской власти. Москва: Наука.
- ЯКИМЕНКО, М., 2003, Вплив аграрної політики більшовиків на посилення «пелюрівських» настроїв серед селянства України в роки НЕПу (1921–1928 роки). Полтавська Петлюріана. Число 5. Матеріали шостих Петлюрівських читань, проведених у Полтаві 22 серпня 2002 року. Полтава: Просвіта.

References

- 1920, Sbornik dekretov, polozhenii, instrukcii, tsirkuliarov po zemelnomu voprosu na Ukraine s 1 yanvaria 1920 g. po 1 avgusta 1920 g. [Collection of decrees, regulations, instructions, circulars on the land issue in Ukraine from January 1, 1920 to August 1, 1920]. Kharkov: Izd. Narkomata yustitsii. [In Russian].
- 1920, Sobranie uzakonenii i rasporyazhenii Raboche-Krestianskoho pravitelstva Ukrainy, № 14, 6–25 avgusta 1920 g. [Collection of laws and orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine, № 14, August 6–25, 1920]. Kharkov: Ukrderzhvydav. [In Russian].
- 1920, Yuzhno-Russkaia selskokhoziaistvennaia gazeta. № 1–4. [In Russian].
- 1920, Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy. Ch. 10, 12–22 travnia [Collection of laws and orders of the worker-peasant government of Ukraine. Ch. May 10, 12–22]. Kharkiv: Ukrderzhvydav. [In Ukrainian].
- 1921, Otchet Narodnoho Komissariata zemledelii Ukrainy za 1920 god. [Report of the People's Commissariat of Agriculture of Ukraine for 1920]. Kharkov: izd-vo Narkomzema Ukrainy. [In Russian].
- 1921, Uzakoneniia i rasporyazheniia Raboche-Krestianskoho pravitelstva Ukrainy. № 10, 27 maia – 7 iulia 1921 g. [Legislation and orders of the Workers' and Peasants' Government of Ukraine, № 10, May 27 – July 7, 1921] Kharkov: Ukrderzhvydav. [In Russian].
- 1921, Zbirnyk zakoniv ta rozporiadzhen robitnycho-selianskoho uriadu Ukrainy. Ch. 3, 15 liutoho – 8 bereznia [Collection of laws and orders of the worker-peasant government of Ukraine. Ch. 3, February 15–March 8]. Kharkiv: Ukrderzhvydav. [In Ukrainian].

1922, Silske hospodarstvo. № 1–2. [In Ukrainian].

1923, Sbornik postanovlenii i rasporiashchenii Vseukrainskoho Tsentralnoho Ispolnitelnoho Komiteta Sovetov rabochikh, krestianskikh i krasnoarmeiskikh deputatov VI-go sozyva (18 dekabria 1921 g. – 10 dekabria 1922 g.) [Collection of resolutions and orders of the All-Ukrainian Central Executive Committee of the Soviets of Workers', Peasants' and Red Army Deputies of the VI convocation (December 18, 1921 – December 10, 1922)]. Kharkov: Izd. VUTSIK. [In Russian].

1968, Khronolohichne zibrannia zakoniv, ukaziv Prezydii Verkhovnoi Rady, postanov i rozporiadzhen Uriadu Ukrainskoi RSR. T. 1. [Chronological collection of laws, decrees of the Presidium of the Verkhovna Rada, resolutions and orders of the Government of the Ukrainian SSR. T. 1]. Kyiv: Derzhpolityvdav of Ukrainian SSR. [In Ukrainian].

1993, Holod 1921–1923 rokiv v Ukraini [Famine of 1921–1923 in Ukraine: coll. dock. and materials]: zb. dok. i materialiv. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].

ALTERMAN, A. Ya., 1923, Khlebnye resursy Ukrainy [Grain resources of Ukraine]. Odessa: Derzhvydav Ukrainy. Materialy shostykh Petliurivskykh chytan, provedenykh u Poltavi 22 serpnia 2002 roku. Poltava: Prosvita. [In Russian].

DUBOV, V., 1922, Deiatelnost Hubekonomsoveshchaniia [Activities of the Gubernia Economic Meeting]. Khoziaistvo Poltavshchiny, № 4–5. [In Russian].

HUREVYCH, M. B., 1923, Holod i selskoe khoziaistvo Ukrainy [Hunger and agriculture in Ukraine]. Kharkov: Hos. typ. im. Petrovskoho H. I. [In Russian].

KACHYNSKII, V., 1921, Zakon 5-ho Vseukrainskoho Sezda Sovetov «O prikreplenii k zemle» [Law of the 5th All-Ukrainian Congress of Soviets «On Attachment to the Land»]. Kharkov: Izd. Ukrpura. [In Russian].

Komunistychna partiia Ukrainy v rezoliutsiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TSK [The Communist Party of Ukraine in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee]. Kyiv: Polityvdav. Ukrainy. [In Ukrainian].

KUCHER, V., 2024, Zabezpechennia ukrainskykh khliborobiv nasinniam: dosvid vyrishennia problemy (1919 r.) [Provision of Ukrainian farmers with seeds: experience in solving the problem (1919). Ethnic history of European Nations: collection. of scientific works]. Etnichna istoriia narodiv Evropy: zb. nauk. pr. Kyiv. Vyp. 74. [In Ukrainian].

KULCHYTSKYI, S. V., 1994, USSR v dobu «voennoho komunizmu» (1917–1921 rr.). Sproby pobudovy kontseptualnykh zasad realnoi istorii [USSR in the era of «war communism» (1917–1921). Attempts to build the conceptual foundations of real history]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

LAZURENKO, V. M., 2005, Kurkul chy hospodar? Selianska ekonomika yak sotsialna katehoriia [Toad or master? Peasant economy as a social category]. Cherkasy: Vash dim. [In Ukrainian].

LENIN, V. I., 1969, Pro Ukrainu. Ch. II. 1917–1922 [About Ukraine. Ch. II. 1917–1922]. Kyiv: Polityvdav. [In Ukrainian].

PADALKA, S. S., KYRYLENKO, I. H., VERHUNOV, V. A., 2019, Ahrarna istoriia Ukrainy: u triokh chastynakh. Chastyna II. Radianska doba [Agrarian history of Ukraine: in three parts. Part II. Soviet era]. Kyiv: Ahrarna nauka. [In Ukrainian].

SHLIHTER, A. G., 1975, Agrarnyi vopros i prodovolstvennaia politika v pervye gody Sovetskoii vlasti [The agrarian question and food policy in the first years of Soviet power]. Moskva: Nauka. [In Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TSDAHO Ukrainy) F. 1, op. 20, spr. 7514. [In Ukrainian].

YAKYMENKO, M., 2003, Vplyv ahrarnoi polityky bilshovykiv na posylennia «petliurivskykh» nastroiv sered selianstva Ukrainy v roky NEPU (1921–1928 roky). Poltavska Petliuriana. Chyslo 5. Materialy shostykh Petliurivskykh chytan, provedenykh u Poltavi 22 serpnia 2002 roku [The influence of the agrarian policy of the Bolsheviks on the strengthening of «Petlura» sentiments among the peasantry of Ukraine during the years of the NEP (1921–1928). Petliuriana of Poltava. Number 5. Materials of the sixth Petliura readings held in Poltava on August 22, 2002]. Poltava: Prosvita. [In Ukrainian].

Проблема засіву хлібних просторів в умовах встановлення окупаційного режиму в Україні (1920 р.)

Питання засіву хлібних просторів в усі часи і в усіх народів світу посідало і буде завжди посідати визначальне місце і роль у житті людської цивілізації. Без виробництва сільсько-господарської продукції люди і свійські тварини були приречені на вимирання. Актуальність даного дослідження на прикладі України зумовлюється складною ситуацією у зв'язку з нав'язаною путінським режимом війни українському народу. Під загрозою опинилася продовольча безпека держави та народів, які проживають у особливих природно-кліматичних умовах. Їх життя залежить від імпортованих продуктів харчування, особливо хліба, в тому числі й з України.

Захист українцями свого незалежного існування у власній суверенній державі нагадує події, що мали місце в історії України понад сто років тому. Захопивши владу в самодержавній імперії в 1917 р. російські більшовики силою зброї встановили в Україні владу побудовану на примусі, терорі, репресіях, переслідуваннях і знищенні усіх, хто був незгодний з надуманою «диктатурою пролетаріату», «класовою боротьбою» та іншими ідеолого-політичними кліше й установками з метою тоталітарної трансформації масової свідомості громадян новітньої радянської імперії.

Автором доведено, що в умовах «воєнного комунізму» своїми волюнтаристськими, економічно непрорахованими «реформами» у аграрній галузі більшовики зруйнували усталений земельний устрій. Ліквідація поміщицького й селянського продуктивного, рентабельного землеволодіння поглибила продовольчу кризу започатковану Першою світовою війною. До пустуючих, зруйнованих війною земельних угідь, додалися мільйони десятин хлібного простору внаслідок неспроможності малоземельних й безземельних селян, нових власників земельних наділів, виробляти достатню кількість хліба, продуктів харчування, технічної сировини.

Показано, що знищення приватного землеволодіння негативно вплинуло на продукування сортового насіння різних видів сільськогосподарських культур, особливо хлібофуражних. Селянські господарства, не маючи посівного матеріалу, змушені були полишати великі хлібні простори, що заростали бур'янами. У південному регіоні внаслідок посухи, засів посівних площ у 1922 р., порівняно з 1921 р. скоротився в середньому на 60%. Це негативно вплинуло на виробництво сільськогосподарської продукції, населення України голодувало, спостерігалася масова смертність.

Ключові слова: «воєнний комунізм», нова економічна політика, хлібні простори, більшовики, насіння, аграрна реформа, засів, українські селяни.

Volodymyr Kucher, Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief researcher of the Science department of the Institute of the History of Agrarian Science, Education and Technology of the NNSGB of the National Academy of Sciences.

Володимир Кучер, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник сектору наукознавства Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки ННСГБ НААН.

ORCID ID: <https://orcid.org/000-0001-6245-6245-2529>

Received: 04.03.2025

Advance Access Published: April, 2025